

Proč se lidé zabíjejí

Evoluční okno do lidské duše

2., přepracované vydání

Jan Zrzavý

TRITON

TRITON
Praha / Kroměříž

Jan Zrzavý

PROČ SE LIDÉ ZABÍJEJÍ

Evoluční okno do lidské duše

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Zrzavý, Jan

Proč se lidé zabíjejí : evoluční okno do lidské duše / Jan Zrzavý. --
2. přepracované vydání. -- V Praze : Stanislav Juhaňák - Triton, 2017
ISBN 978-80-7553-417-0 (pdf)

343.611-051 * 179.7 * 343.611 * 57/59 * 159.9

- vrazi

- vraždy -- biologické aspekty

- vraždy -- psychologické aspekty

- populárně-naučné publikace

159.98 - Aplikovaná psychologie [17]

Proč se lidé zabíjejí

Evoluční okno do lidské duše

2., přepracované vydání

Jan Zrzavý

Stanislav Juhaňák - TRITON

Jan Zrzavý
PROČ SE LIDÉ ZABÍJEJÍ
Evoluční okno do lidské duše

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

2., přepracované vydání

prof. RNDr. Jan Zrzavý, CSc.
Přírodovědecká fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice

Copyright © Jan Zrzavý, 2017
© Stanislav Juhaňák – TRITON, 2017
Cover © Renata Brtnická, 2017

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON,
Vykáňská 5, 100 00 Praha 10,
www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7553-417-0 (pdf)

ÚVODEM

Každoročně asi půl milionu lidí umírá násilnou smrtí uprostřed hlubokého míru. Nejde o nijak výjimečnou aberaci, kterou bychom mohli bez rizika vážného omylu považovat za patologickou – například 35 % mužů a 29 % žen v novoguinejském kmeni Gebusi hyne vraždami, u některých amazonských kmenů je toto procento ještě vyšší a i vcelku spíše umírnění jihoafričtí Sanové („Křováci“) vykazují frekvenci vražd srovnatelnou s těmi nejnásilnějšími ghety severoamerických měst. Vyspělý svět hlásí maximálně čtyři případy homi-cidy (tedy úmyslné vraždy či pokusu o vraždu) na 100 tisíc obyvatel ročně, ale vyspělá Jižní Afrika v současnosti 33 a před nějakými třiceti lety hned 150 homicidních incidentů na 100 tisíc obyvatel a rok (tolik vražd už v současné době nemá vůbec nikdo). Být zavražděn není nijak výjimečný osud lidského jedince, aspoň v některých oblastech světa. Už to je dobrý důvod, proč se vražděním zabývat. Konec-konců se tím spousta lidí opravdu profesionálně zabývá.

Druhým důvodem je zvláštní okno, které nám vraždy otevírají do lidské duše. Vražda je přese všechno akce docela vzácná – většina lidí umře nějak jinak (například skoro 70 % příslušníků zmíněného kme-ne Gebusi) a většina lidí nikdy nikoho nezabije. Vražda je porušením jakýchsi většinových pravidel chování, a proto nám o těchto pravidlech říká mnoho zajímavého, tak jako se o existenci různých součás-tek vodovodního kohoutku dozvíme v okamžiku, kdy selžou. Vražda je drastická akce, jež skoro nikdy nezůstane nepovšimnuta a je tak impresivní, že svádí k pátrání, proč k ní došlo. Mezi mnoha lidskými aktivitami jsou tedy vraždy výjimečné právě tím, že obvykle víme, o co tam komu šlo.

PROČ ZKOUMAT VRAŽDY, A NE ZNÁSILNĚNÍ

Poznávací hodnota vražd nejlépe vyplyne ze srovnání s jinými trestnými činy, jako je třeba znásilnění. Nejvyšší frekvenci znásilnění hlásí Švédsko; už to samo o sobě je divné (opravdu ne Kongo? ani Jižní Súdán? opravdu *Švédsko*?) a ještě divnější je, když zjistíme, že mezi deseti zeměmi s nejvyšším počtem znásilnění figuruje hned sedm států Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD), tedy těch nejvyspělejších. Následně zjistíme, že Švédsko zažilo prudký nárůst počtu znásilnění mezi lety 2004 a 2010, tedy zrovna po zavedení nové, mimořádně široké definice tohoto činu, načež se čísla zase stabilizovala, byť na nové, vyšší, nové legislativě odpovídající úrovni. (Imigrace do Švédska samozřejmě kontinuálně trvá, ba dokonce roste; křivky růstu počtu znásilnění a růstu počtu imigrantů spolu nekorelují, i když imigranti pochopitelně znásilňují *také*.) Různé společnosti mají také různé zvyklosti, pokud jde o ochotu obětí znásilnění veřejně prohlásit, že k incidentu došlo (zase vede Skandinávie a další země OECD – kupodivu...). Nakonec si povšimněme, že mnoho zemí světa neuznává manželské znásilnění za trestný čin (v Německu až od roku 1997); protože počet manželských znásilnění je vysoký (a navíc hodně záleží na okamžitém stavu manželského svazku, bude-li takový incident hlášen či svými aktéry jako takový vůbec rozpoznán), plyne z toho, že historické i geografické srovnávání frekvence znásilnění je nemožné, z těch čísel prostě nelze nic vyvozovat. To vraždy jsou něco jiného – kromě jistých nejasností ohledně potratů či eutanazie vládne celosvětový konsenzus, co je a co není vražda, a v zemích, kde můžeme aspoň trochu věřit státní byrokracii, že dokáže mrtvolu registrovat, můžeme míru vražednosti přímo srovnávat v čase i prostoru. Znásilnění je jistě také třeba zkoumat, o výsledcích se koneckonců tu a tam zmíníme, ale hned na počátku tohoto výzkumu máme tolik zásadních problémů se samou definicí objektu výzkumu, že výsledky nemohou být dostatečně průrazné. (Právě v zemích OECD a ve Švédsku zvláště nacházíme největší konflikt mezi mimořádně nízkou ochotou vraždit a mimořádně vysokou ochotou znásilňovat – něco z toho tudíž musí být pitomost. Počtu nalezených mrtvol s nožem v zádech bych věřil více.)

Lidé, kteří přestupují pravidla a zákony takto dramaticky, bývají vedeni mocným citem (profesionální vrahy ponechme stranou – ti jsou v práci). Vraždou řešíme problémy, které považujeme za opravdu podstatné. Bude-li se mne někdo ptát, mám-li rád jisté kolegy či dokonce nadřízené, na mé odpovědi málo záleží, protože lidé obecně dost lžou a o svých negativních citech úplně nejvíc; teprve bude-li někdo z nich nalezen mrtev a já opodál s dýkou zbrocenou krví, bude zjevné, že aspoň tohoto jedince jsem opravdu rád neměl. Vraždu je třeba chápat jako extrémní manifestaci konfliktů, které obvykle nejsou letální a ustrnou na úrovni žárlivých scén, domácího násilí, vyhnání z domu či propuštění z práce. Faktory, které buď vyostřují, anebo uhlazují tyto konflikty, pak zvyšují či snižují pravděpodobnost, že to všechno dospěje až k vraždě. Některé vraždy jsou plánované (a tedy v úzkém smyslu slova „úmyslné“), kdežto jiné jsou impulzivní a jako takové často představují nezamýšlený důsledek vztekání vlastní, vlastně „chybu systému“, asi jako když člověka zahubí vzbouření jeho vlastní imunity, reagující na přítomnost infekce silněji, než by odpovídalo riziku infekce samé. Tyto nezamýšlené zločiny, v nichž se projevuje něco jiného než zločincův racionální kalkul, jsou přirozeně nejzajímavější, neboť odhalují nevědomé síly vládnoucí našim životům.

Všichni máme přirozený sklon podezírat motivy jiných lidí; a to, že jsme dosud nikoho nezabili, nás vede k obecnému závěru, že násilní zločinci jsou blázni, nám spořádaným občanům zcela nepodobní. Možná to tak i je, ale pro poznání chování zločinců je tento předpoklad zcela zhoubný; pokud by u zločinců bylo všechno úplně jinak, nezbývalo by nám než nad nimi krčit rameny. Zkusme tedy pro začátek předpokládat, že když někdo něco dělá, má pro to nějaký motiv, snad i v jakémsi smyslu „rozumný“, byť třeba vědomě nereflektovaný (jak známo z detektivek, vraždy bývají dobře vysvětlitelné, rozhodně vysvětlitelnější než třeba účast v parlamentních volbách). Tento zločincův motiv nám může připadat zcela cizí; nejen proto, že my jsme řádní občané, nikoli zločinci, ale především proto, že ani motivy

svých vlastních, nezločinných akcí obvykle dobře nechápeme, anebo si je dokonce vůbec neuvědomujeme – věci se nám dějí jakoby „samy od sebe“ (třeba zamilovanost nebo žárlivost). To samozřejmě neznamená, že své životní aktivity konáme jen tak pro nic za nic, že nám k ničemu nejsou. Důvody tam být mohou, jen nemusí být na první pohled vidět, už vůbec nemusí být reflektované, a chceme-li se o nich něco dozvědět, musíme je hledat. Což platí v plné míře i o zločinech.

Vrazi si mohou své oběti volit náhodně, a pak je vskutku dobrá rada drahá, anebo nenáhodně, podle nějaké vnitřní logiky a tato logika, ať už ekonomická, sociologická či biologická, logika, které sami vrazi vůbec nemusejí rozumět, je to, co nás tu zajímá. Tak se třeba dozvídáme, že děti mladší dvou let vraždí zhruba dvaapůlkrát častěji jejich vlastní matky než jejich vlastní otcové (Kanada, 1974–1983), což je jistě téma k zamyšlení. Nemá smysl ptát se jednotlivců, v čem to asi může být, protože oni to nevědí. Drtivá většina rodičů své děti přirozeně nezabíjí, ti výjimeční otcové a výjimečné matky, kteří to udělají, by vám své počínání asi vysvětlili celkem stejně (vztek, zoufalství, bída), a přece je tu ten poměr 2,5 : 1 ve prospěch vraždících matek. Tento *celkový poměr* nemůže pocházet ze svobodných vědomých rozhodnutí jednotlivých vrahů – to by se na něm museli nějak globálně dohodnout. Za odlišným podílem matek a otců na zabíjení malých dětí musí být různě silné puzení vraždit nebo naopak různě silné bariéry, které jim brání to udělat. Ale odkud se berou tato nestejná puzení a tyto bariéry? (Je důležité na tomto místě zdůraznit, že to, co se zde čtenář o lidském vraždění dozví, není náčrt dalšího bádání, nýbrž zpráva o výsledcích výzkumu, který už v Kanadě, USA a Británii proběhl; skoro každou větu by bylo možné, kdyby to byl vědecký text, doplnit příslušnou citací a různé grafy, tabulky a technické detaily vůbec lze v publikovaných pracích bez problémů nalézt.)

Tento přístup je „biologický“ nikoli tím, že by nutně považoval lidské univerzálie za biologicky podmíněné (ve smyslu „všechno je to v genech“), nýbrž tím, že se zajímá o takové chování, které můžeme najít u statisticky významných vzorků našeho druhu, a ne u jednotliv-

vých více či méně aberantních jedinců (králové, biskupové, umělci), jimiž se naopak zabývají historické nauky. Existence Matky Terezy říká o pravidlech lidského chování zhruba totéž co existence Jacka Rozparovače, čili skoro nic, protože normální člověk se nechová ani jako Matka Tereza, ani jako Jack Rozparovač. (Pozor – slovo „normální“ nemá jiný seriózní význam než ten, který užívá statistika, tedy vlastně „obvyklý“ či „běžný“. Profesorský titul je jev obdobně nenormální jako homosexualita či nezkažený chrup.) Místo pohoršení nad tím, že se normální člověk nechová jako Matka Tereza, se podívejme na to, jak normální člověk opravdu žije, s vědomím, že způsob, jak lidé obvykle žijí, není náhodný ani svévolný, je to – stejně jako tvar našich zubů nebo funkce našich slezin – důsledek naší historie. Případá nám přirozené, že saharští nomádi chovají velbloudy, nikoli prasata, a chápeme, že nomád, který to snad zkoušel naopak, na svou kreativitu dávno šeredně dopltil, a proto už tu není. Uznáváme, že lidé chovají a pěstují to, co chovají a pěstují, nikoli z bujnosti, ale že jde o způsob života utvářený po generace; kupodivu nám však nepřipadá stejně přirozené (a stejnou výhni předchozí evoluce otestované), že lidé lžou, intrikují, znásilňují a vraždí.

Nebudou nás zajímat oběti, nýbrž pachatelé. Nechceme-li akceptovat podezření, že oběť „si za to může sama“ (někdy jistě ano, ale mnohdy zase ne), zůstane pouze pachatel aktivním činitelem, jehož chování nám o lidských motivacích něco řekne. Je tu ovšem zase problém – zajímá nás, jak a proč pachatel spáchal svůj špatný skutek, ale často ani pořádně netušíme, *co* to vlastně spáchal. Policista ani soudce nám to neřeknou. Je naléhavě třeba přesně analyzovat, o jaké chování v konkrétním případě opravdu šlo a čím mohlo být motivováno, a nenechat se zmást právníckou klasifikací „trestných činů“, jejímž úkolem přirozeně není analyzovat lidskou národu, nýbrž zavřít zločince, až zčerná. Někteří lidé kradou; každý spoluobčan vám však jistě sdělí, že „dneska“ kradou všichni (dříve nekradli, neboť na počátku byl, jak známo, věk zlatý); vyzvídáte-li dál, dozvíte se, že mezi krádeže jsou příležitostně počítány i daňové úniky, restituční delikty,

„tunelování“, a když na to přijde, i znárodnování. Jsou to jistě samé nepěkné činy, ale zajímá-li nás psychologická motivace pachatele, je dobré je rozlišovat; nesměšovat člověka, který krade prádlo ze šňůry, s člověkem, který přesouvá jakési virtuální sumy peněz z konta na konto. Jsou to jistě velmi odlišní lidé. Stejně tak je významný psychologický rozdíl mezi člověkem, který zavraždí bližního vlastním rukama, a člověkem, který si na to někoho najme. Z hlediska oběti je to samozřejmě jedno, ale z hlediska pochopení toho, oč šlo pachateli, to zdaleka jedno není.

Úmyslně se tu nebudeme zabývat právní ani etickou stránkou zločinnosti. To pochopitelně neznamená, že by snad zločinci neměli být trestáni a morálně odsuzováni; znamená to, že právní a etický přístup nám o podstatě toho, co jest, nemohou říct nic relevantního, neboť se zabývají tím, co být má, neboli není. Zločinnost bývá přirovnávána k rakovině – sice jde o absurdní zkreslení celé věci (zločinnost obvykle není o nic patologičtější než láska, podnikání nebo politika), ale budiž: představme si, že by kromě onkologie (tedy onkobiologie) existovala ještě onkoetika, která by učila, že rakovina je špatná, a onkoprávo, které by ji zakazovalo a trestalo. Každý ví, že rakovina je svinstvo; právě proto si o tom nemusíme nic povídat. Naproti tomu je docela zajímavé třeba zjištění, že některé druhy rakoviny jsou vyvolávány určitými viry, které kdysi svému hostiteli ukradly jeho vlastní geny řídící dělení jeho tělních buněk, nosí si tyto geny s sebou a v případě potřeby jimi spouštějí rychlé (tedy rakovinné) dělení těch buněk svých nových hostitelů, v nichž hodlají sídlit a množit se. Toto zjištění je zajímavé právě proto, že není triviální, což morální soudy bývají, ale i proto, že hlubší pochopení podstaty věci skýtá jakési naděje na úspěšnou medicínou manipulaci. Medicína všeobecně dosahuje úspěchů právě v okamžiku, kdy si uvědomí, že nemoc není zlo či nepřístojnost, nýbrž projev zájmu někoho jiného, třeba parazita nebo zmutované buňky.

Než se ovšem dostaneme k vlastnímu vraždění, musíme se podívat na obecné principy „biologického“ či přesněji *evolučního* přístupu

k lidskému chování a tak – snad – předejít nedorozuměním, k nimž mezi přírodovědci a humanitními a sociálními vědci tradičně dochází. Člověk je „zoon politikon“ a není divu, že se vedou spory o to, jak moc je zoon a jak moc politikon; kdo nechce být obviněn z kompromisnického oportunismu, měl by jasně prohlásit, že je buď jenom zoon, nebo jenom politikon, což je ovšem obojí úplný nesmysl.¹

¹ Větší část textu této knížky byla kdysi publikována v časopise *Vesmír* či nověji v *Lidových novinách*, byť někdy v jiných souvislostech než zde. Neúnavné (občas ovšem naopak doslova únavné) rozvažování stále stejných myšlenek, nápadů a vtípů jsem často kritizoval, když to dělávali mí kolegové. Plyne z toho poučení, že člověk nemá odsuzovat své bližní, protože sám neví, co udělá příště. V kontextu této knihy jde o poučení dosti závažné.

„GENY“ A „KULTURA“

Všichni lidé jsou, když na to přijde, celkem stejní, tak jako i všichni mroži jsou celkem stejní – ale ne úplně. To, že nám mroži připadají podstatně uniformnější než lidé, je přirozené: lidská individua rozlišujeme mnohem jemněji prostě proto, že množství potenciálních interakcí s jinými lidmi mnohonásobně přesahuje počet možností, jak se přátelit či nepřátelit s mrožem. (Ve skutečnosti je člověk mimořádně jednotný a uniformní druh, aspoň z genetického pohledu; kde se v tom případě bere nepopíratelná diverzita morfologická, behaviorální i kulturní, je vlastně zvláštní.) Od svých rodičů jsme zdělili nejen své všeobecné lidství (lidem se opravdu rodí děti, mrožům mrožata a dubům žaludy), ale také své zcela konkrétní individuální vlastnosti. Uznání této nepopíratelné pravdy jistě zakládá jakýsi „determinismus“, ale *není* to nutně determinismus biologický či genetický, neboť o vlastním mechanismu dědičnosti tím ještě neříkáme vůbec nic.

Genetika totiž představuje jen jednu z mnoha možností, jak získávat své vlastnosti od předků. To, co jsme se od svých rodičů dokonale naučili, je totiž stejně spolehlivě „dědičné“ jako to, co jsme zdělili geneticky. Dědičnost vysokoškolského vzdělání je relativně velmi vysoká, bohatí rodiče mají i bohaté potomky, šlechticům se rodí skoro sami šlechtici a novorozeně stížené AIDS mívá dosti spolehlivě i matku se stejnou chorobou. Důležité je uvědomit si, že z evolučního přístupu k člověku plyne především povinnost zkoumat náklady a zisky určitého chování v konkrétním ekologickém (ekonomickém, demografickém a tak podobně) kontextu, nikoli víra v DNA. Lidské chování je mimořádně komplexní fenomén – člověk má zcela bezprecedentně komplexní kulturní vrstvu svého chování, nesrovnatelnou

s ničím, co známe od jiných zvířat včetně lidoopů. Kulturní a biologická evoluce mohou být v souladu i v konfliktu (který může vyvrcholit i vymřením příslušné lidské populace), podmiňují jedna druhou a vedou k obrovské flexibilitě lidského chování.

Podstatná není „fyzikální podstata“ dědičnosti určité vlastnosti, zda je zapsána v DNA nebo v mozku, nýbrž spolehlivost, s níž se vlastnost dědí, a především způsob, jakým se tato vlastnost přenáší – může být vertikální (tedy výhradně z rodičů na potomky), horizontální (to, co se děti dozvídají od jiných dětí o velké přestávce na zachodcích a dospělí od jiných dospělých z televize) nebo všelijak „šikmý“ (třeba děti od nepříbuzných jedinců z generace jejich rodičů, jako jsou například učitelé nebo kazatelé). Značná část „návyků“ a „hodnot“ se přenáší („dědí“) vertikálně, se spolehlivostí dědičnosti hemofilie či barvy vlasů; naopak většinu „názorů“ získáváme spíše horizontálně či šikmo. Jenže ani naše biologické vlastnosti nejsou spolehlivě vertikálně děděné a spolehlivě zapsané v genech. Mnoho biologických vlastností také vzniká až během našeho individuálního vývoje (detaily imunitního systému či papilární linie na prstech), takže je vlastně od rodičů nedědíme. Dnes známe mnoho biologických fenoménů, které dokážou odrážet jak vliv vnějšího prostředí na organismus, tak i vliv jeho rodičů (a skrze něj i vliv vnějšího prostředí na rodiče). Výživa dědečků, když byli malí (zvláště v období 9–12 let, věku pomalého růstu a narůstající investice do tvorby spermií), ovlivňuje zdravotní stav jejich vnoučat, takže dobrá či špatná úroda v dávné minulosti změní budoucí incidenci cukrovky a srdečních onemocnění; pro jistotu doplňme, že to, co se dědečkům změnilo, nebyla obvykle DNA („geny“), ale mnohem komplexnější nastavení organismu. A „biologie“ se může přenášet i horizontálně: kusy cizí DNA zavlékané do našich genomů putujícími viry se z hlediska přenosu informace nijak zásadně neliší třeba od různých „liberálně-konzervativních“ názorů, které značná část české populace chytila počátkem devadesátých let a které také zjevně nebyly tak úplně její vlastní; jak se po čtvrtstoletí ukázalo, naše tehdejší okcidentální orientace byla

spíše akcidentální. Když byla v moderní americké populaci měřena korelace mezi různými vlastnostmi rodičů a dětí (100 % znamená úplnou totožnost), vyšly hodnoty 71 % pro náboženství, 61 % pro politické názory, 51 % pro výšku postavy, 49 % pro IQ, 42 % pro délku předloktí... Zkrátka a dobře, poznat, co je genetika a co kultura (výchova), podle přesnosti mezigeneračního kopírování nelze. „Genetika“ i „kultura“ mohou být vertikální i horizontální, mohou se dědit přesně a natvrdo nebo jenom přibližně, všechny představitelné kombinace existují – a vlastně na nich nezáleží. Mezi „geny“ a „kulturou“ není žádný zásadní rozdíl, který by byl relevantní pro zkoumání příčin a účelů lidského chování. (V následujícím textu se budeme tvářit, jako že geny pro lidské chování a sociální uspořádání existují a pro vysvětlení toho, co nás na lidech zajímá, nám plně postačují. Takový pohled je samozřejmě hrubě zjednodušující; jiné pohledy v nejmenším nepopíráme ani nezakazujeme, jenom je prostě ponecháváme kolegům z jiných kateder. „Vaše teorie je skutečně solidní a prozíravá,“ říká Bulgakovův ďábel Woland. „Ostatně všechny teorie platí stejně a jedna z nich dokonce hlásá, že každému se dostane podle jeho víry“; tedy pozor na to. Než však propadneme úplnému postmodernímu relativismu, k němuž nás svádí kniže temnot, měli bychom si uvědomit, že přírodovědci si nevyprávějí jen tak libovolné příběhy, že nefabulují, jak se jim zamane, ale pro přijetí či odmítnutí alternativních a navzájem se vylučujících příběhů mají velmi tvrdá pravidla. Mají je i kolegové z jiných kateder?)

GENY PRO ROZVOD

Co se zásadně liší, jsou naše apriorní očekávání: tak automaticky věříme, že dědičnost lidského chování je kulturní, že pro toto tvrzení nežadáme žádné důkazy; naopak ten, kdo tvrdí, že lidské chování se dědí geneticky, musí předkládat složité analýzy, a stejně mu to nikdo nevěří. Jen tak namátkou:

pokud je pravda, že děti z rozvrácených rodin mají sklony zakládat neúspěšná, krátkodobá manželství, všichni tento fenomén vysvětlujeme kulturní dědičností (špatná výchova, nedostatek pozitivních vzorů). Už samotná formulace, že sklon k rozvodům je dědičný, nám připadá absurdní až svatokrádežná, ačkoli o samotném fenoménu obvykle nepochybujeme, například když si dcera přivede domů ženicha takto podezřelého původu. Háček je v tom, že „gen pro krátkodobé rodinné vztahy“, pokud by existoval, by způsobil totéž (děti by ho od svých rodičů pochopitelně dědily) a navíc by se patrně i úspěšně šířil (kdo je spíše věrný, uzavře manželství třeba ve dvaceti letech, vyprodukuje tři děti a ve věku 35 let toho nechá; kdo je spíše nevěrný, ten se ve věku 35 let a po třech dětech rozvede, uzavře nové manželství a v něm vyprodukuje dejme tomu dvě děti: „gen pro věrnost“ má v nové generaci tři své nositele, „gen pro nevěrnost“ má nositelů pět, a je na tom tedy lépe). Rozhodně netvrdím, že se rozvodovost dědí geneticky, jenom upozorňuji, že důkazové břímě genetiky a kultury je vnímáno velmi asymetricky. Zjevně chceme předpokládat, že člověk se rodí jako *tabula rasa*, takže ho mohou rodiče, učitelé, kněží či politici obrábět k obrazu svému. Proč chceme něco tak strašlivého a proč nám nepřipadá jako kýžený ideál člověk determinovaný od početí stejně natvrdo jako chrobák a vůči vnějším tlakům srovnatelně robustní, je jiná otázka.

„Kulturní dědičnost“, tedy přenos vlastností z jedince na jedince metodami sociálního učení a napodobování, není ničím specificky lidským, k čemu by se zoolog nemohl kvalifikovaně vyjádřit. Najdeme ji u všech sociálně žijících zvířat, kde se překrývají generace – obvykle tak, že rodiče pečují o potomstvo – a kde je chování jedince aspoň trochu ovlivněno jeho individuálními osudy a zkušenostmi, tedy nikoli úplně natvrdo naprogramováno – neboli víceméně *vždycky*. Odpověď na otázku, zda jde v konkrétním případě o dědičnost kulturní, či biologickou, bývá velmi často „obojí zároveň“. Tak třeba opice se bojí hadů. Mají to v genech, nebo se to učí? Vychováme-li mládě v izolaci od ostatních opic, hadů se bát nebude. Když mu ale promítneme film, kde opice v hrůze prchá od hada, izolovanému mláděti to úplně

postačí a začne se bát taky. Neboli se to učí. Jenže promítneme-li mu film, kde opice v hrůze prchá od melounu, nezačne se kvůli tomu bát melounů. Opice má geneticky podmíněné, čeho se eventuálně možná bát, ale bojí se toho jen tehdy, pokud jí to její raná zkušenost potvrdí. Podobně i lidé mají různou životní zkušenost (v nejširším smyslu slova), a proto i různé zkažené zuby, různé ztvrdlá játra, různé sklony k agresivitě, promiskuitě a zbožnosti. Nicméně stavba a ontogeneze chrupu, funkce jater, sociální chování či sexualita jsou přímo či nepřímo založeny geneticky. Kultura jako taková je jistě fenomén v mnohém autonomní a na genech dosti nezávislý. Kulturní fenomény se mohou šířit i tak, že svým šířitelům biologicky škodí, pokud jejich šířitel, než na to sám biologicky doplatí, dokáže infikovat mozky dostatku noviců (užívání drog, sebevražedné kultury, úmyslné hubnutí, anti-koncepce, celibát). „Gen pro celibát“, kdyby existoval, by velmi rychle zanikl, neboť celibát se může šířit pouze jako kulturní fenomén, infikující lidi nepřibuzné tomu, kdo je jeho zdrojem – celibátní kněží nejsou potomci celibátního tatínka, pouze sledováním jiných celibátníků dospěli k závěru, že je to opravdu dobrý nápad.

Ale pozor: mozek, který kulturu jistě v jakémisi smyslu „vytváří“ a který podmiňuje její další šíření, je pochopitelně strukturou čistě biologickou, prostě něco přes kilo nervové tkáně. To geny nám udělaly mozek schopný či neschopný nechat se infikovat kulturou. My všichni jsme zdědili mozek po rodičích, kteří se rozmnožili, pak nás nějak uživili a odchovali; mozek našim rodičům přinejmenším nezabránil v biologické úspěšnosti, pokud jim ji přímo nezvyšoval, a je rozumné předpokládat, že nějak podobně bude ovlivňovat i náš život a život našich potomků. I kdybychom uvěřili doktríně převládající v dnešní kulturní antropologii, že důležité jsou symbolické významy, které lidé přičítají svému jednání, nikoli utilitární zájmy, třeba genetické nebo ekologické či ekonomické (což je *totéž*, ekonomie je prostě jenom ekologie našeho druhu; ovšem neříkejte to Klausovi), které se v tomto jednání eventuálně mohou zrcadlit, pořád zbývá jeden zásadní důvod, proč se „materiálními příčinami“ lidského chování

zabývat. Pouze chování, jakkoli „symbolické“, které svým nositelům alespoň nezabrání produkovat nové mozky schopné řídit toto chování i v dalších generacích, se může dlouhodobě udržet. Teprve dlouhodobě prosperující populace Matek Terez či Jacků Rozparovačů by tedy byly důkazem, že jejich životní strategie jsou nějak v něčem úspěšné (a je vlastně lhostejné, zda by tyto populace vznikly nápadně úspěšným množením Matek Terez a Jacků Rozparovačů ve srovnání s průměrnými občany, anebo nápadnou touhou normálních lidí napodobovat život a dílo některého ze zmíněných vzorů). Zatím můžeme jenom říct, že tyto strategie sice vznikly, ale hned zase zanikly; přežití je důležitější než vznik, protože pořád něco vzniká, ale až když to přežije, můžeme o tom něco rozumného říct. Žít jako Matka Tereza a Jack Rozparovač se asi v podstatě nedá, nebo aspoň nevyplácí, proto tak nikdo nežije. Mozky schopné řídit chování Matky Terezy a Jacka Rozparovače tu byly, v tom, co dělaly, byly i úspěšné, ale nedokázaly tyto své schopnosti předat dál. Život je jinde.

Kultura neruší biologickou evoluci, ale výrazně modifikuje kontext, v němž normální biologická evoluce probíhá. Kde dříve vítězili ti, kdo se lépe prali nebo lépe utíkali před těmi, kteří se lépe perou, nebo byli odolnější vůči infekcím, a ti, kdo dokázali tyto své biologické znamenitosti úspěšněji demonstrovat před slečnami, a proto zanechali dostatek úspěšného potomstva, tam nyní vítězí *také* ti, kdo úspěšněji balí slečny na romantické písňe nebo je prostě a jednoduše dokážou ukecat. Vítězí přirozeně i ty slečny, které jsou vůči takovýmto způsobům balení *nejméně* odolné, takže rovněž zanechávají dostatek kvalitního potomstva, a to potomstva úspěšných baličů. Tohle platí obecně, kdykoli dojde na pohlavní výběr: každý jedinec má v sobě nejen geny pro znak, který se líbí samicím (po otci), ale i geny pro preferenci tohoto znaku (po matce). Třeba u ryb koljušek platí, že čím červenější je samec, tím více se červení samci líbí *jeho sestřám*.

Nejsme jediní tvorové, jejichž evoluce se koná v kulturním prostoru – kulturní evoluci známe třeba u šimpanzů, orangutanů, japonských makaků, kytovců i mnoha druhů ptáků. Kosatky v Patagonii

loví lachtany a kosatky v Severním moři sledě, pokaždé pomocí speciálních, často náročných a v případě Patagonie i riskantních triků (kosatka v příbojové vlně vyjede na pláž, a když to o pár metrů přežene, do moře už se nevrátí), jimž se mláďata musí učit, stejně jako se musí učit řadě sociálních dovedností. Matka (či jiná, ale příbuzná stará, už se nerozmnožující samice, neboli babička či teta) neschopná svá mláďata dostatečně vyškolit zanechá málo životaschopných potomků, a je tedy stejně neúspěšná jako matka přenášející na své potomstvo geneticky podmíněné neduhy typu křehkých kostí nebo málo účinného hemoglobinu. Špatná výchova může být stejně fatální jako špatné geny. I domácí zvířata se vyvíjejí v kulturním prostoru, ale jim jsme tento nový evoluční kontext (spolu)vytvořili my. Psi štěkají, kdežto vlci štěknou jen vzácně, když musí oznámit štěňatům nějakou naléhavou, obvykle varovnou novinku. Domácí pes je vlk žijící ve smečce takových idiotů, že na ně musí doživotně hovořit štěněcím jazykem, aby pochopili aspoň něco, když už subtilnější, především mimické komunikace nejsou schopni. Vlk, který nově komunikovat nedokázal, zanechal méně potomků (protože byl pro věčné konflikty s pánickem nakonec zapuzen či utracen) a jeho „geny pro odolnost vůči kulturní indoktrinaci“ už tady nejsou. Chování psa je důsledkem lidské kultury, jež ho obklopuje, a přece nikdo nepochybuje, že psí štěkot je nějak ovládan „geny pro psí mozek“ a „geny pro psí plíce“.

Otázka, zda je určité chování programováno „geneticky“, nebo „kulturně“, nemá zkrátka obvykle žádný smysl, neboť v každém chování složitějším než kupříkladu dávicí reflex je kus obojího. Především se ale tento spor vůbec netýká toho, co nás opravdu zajímá. Mnohem závažnější je totiž otázka, k čemu je nějaké chování dobré, ať už je determinováno jakkoli. Chování buď může zvyšovat biologickou či sociální (a tedy vposledku zase biologickou) úspěšnost jedince, anebo ne. Zajímá-li nás například, proč se lidé vraždí, zajímá nás vlastně, jakou výhodu přináší vražda pachateli či jeho okolí (nebo možná i okolí oběti); pokud vraždění přináší dostatečný prospěch, budou se lidé vraždit bez ohledu na to, jak konkrétně je to zařízeno.

LIDÉ A „ZVÍŘATA“

Odpověď na otázku, do jaké míry nám při vysvětlování lidského chování pomohou znalosti chování zvířecího, kupodivu není ani „vůbec ne“, jak tvrdí kultura antropologové, ani „velice“, jak by snad měl teoreticky tvrdit biolog, nýbrž „různou měrou“ a „jak kdy“. Člověk je jistě druh v mnohém unikátní, ale na tom právě není nic zvláštního, poněvadž každý živočišný druh je nějak v něčem unikátní. Všechny druhy ovšem nejsou unikátní stejně – mírou jejich jedinečnosti je stupeň jejich fylogenetické nepřibuznosti. Šimpanzi a lidé jsou si fylogeneticky tak blízcí (šimpanzi jsou bližší lidem než gorilám či jiným lidoopům), že je rozumné předpokládat, že vše, v čem se shodujeme, je skutečně zděděno od našeho společného předka, nebude-li nějak dokázán opak. Víme totiž, že lidé se od šimpanzů oddělili asi před osmi miliony lety (dodávna se předpokládalo, že před šesti, záleží na způsobu výpočtu; tak či onak, je to paleontologicky velmi krátká doba), a víme, že genetická shoda člověka a šimpanze – ať to počítáme jakkoli, protože způsobů výpočtu je i tady mnoho – rozhodně přesahuje 95 % (což je číslo zhruba srovnatelné s genetickou příbuzností dvou evropských druhů ptáků budníčků, které od sebe laik stěží rozliší).

Extrémní blízkost lidí a šimpanzů podporují i studie etologické, ať už jsou založeny na výzkumech v přírodě, nebo na sofistikovaných metodách komunikace s ochočenými jedinci. Je velmi obtížné najít jedinou lidskou vlastnost, kterou by v nějaké podobě neměli i šimpanzi. Lov, sběr léčivých bylin, užívání dosti složitých nástrojů (navíc vyráběných v době, kdy nejsou bezprostředně potřeba, pro čas, kdy potřeba budou), kulturně přenášené zkušenosti a pravidla sociálního